

Sebastjan Vörös

Duh narave ali narava duha?

Marko Uršič, Olga Markič, Andrej Ule: *Mind in Nature, from Science to Philosophy*,
Nova Science Publishers, New York, 2012

(recenzija knjige, objavljena v *Delu*, Književni listi, 20. nov. 2012)

Naravoslovni znanstveniki se pri pisanju poljudnoznanstvenih knjig zelo radi poslužujejo sledeče formule: določi predmet razprave (*X*); z nemalo zanosa povej, da *X* že tisočletja buri duhove filozofov, a so doslej vsi poskusi razumevanja ostali na ravni spekulacij; naznani, da je *X* sedaj končno v domeni sodobne znanosti in bo zato kmalu pojasnjen. Humanisti radi ubirajo nasprotno taktiko: opozori, da to, kar se zdi predmet raziskave (*X*), ni to, kar mislimo, da je; izpostavi, da so vsi dosednji pristopi znanosti k *X* poenostavljajoči in zato zgrešeni; pokaži, zakaj bo *X* ostal večna skrivnost. Družboslovci, ujeti v navzkrižnem ognju, bezljajo zdaj v to, zdaj v ono smer, malo po vetru, malo po notranjem vzgibu. Seveda je prikazana situacija karikatura in jo v tako priostreni obliki zasledimo le redkokdaj, a v sebi skriva zrno resnice, namreč to, da v očeh povprečnega naravoslovca humanistika le besediči in komplicira, dočim naravoslovje po prepričanju povprečnega humanista le poenostavlja in reducira.

V tem glasnem sporeku ali vljudnem ignoriranju pa zasledimo vse premalo Aristotelovih dedičev: mislecev, ki bi iskali »vmesno pot« in skušali spoznanja enega pola približati drugemu, mislecev, ki bi kljub kritičnosti vedeli, kaj je to, kar kritizirajo, in v tem vedenju ponujali nove rešitve. Takšna trditev se bo nemara zdela neosnovana, saj imajo danes vsi polna usta »interdisciplinarnosti« in še ptički, ki počasi nadomeščajo študente v predavalnicah, žvrgolijo o »nujnosti medznanstvenega povezovanja«. Takšni pozivi so resda plemeniti, a žal prevečkrat ostajajo na ravni abstraktne puhlice. Tako je veliko govora o dvo-govoru in malo dejanskega po-govora, ki ne bi bil le prikriti samo-govor.

Ravno na takšno pristno dialoško potovanje k sotočju humanistike in naravoslovja pa nas povabijo trije slovenski modroslovci z Oddelka za filozofijo Filozofske fakultete v Ljubljani – Marko Uršič, Olga Markič in Andrej Ule – ki se v svoji zadnji knjigi *Mind in Nature: From Science to Philosophy* lotijo ene največjih skrivnosti človeštva – duha/uma. O skrivnostnosti priča že sam izraz. Kako namreč pravilno sloveniti angleški *mind*? Če je svojčas prednjačil slovenski *duh*, je sedaj mnogim ob tej besedi neprijetno, saj bojda preveč spominja na nesnovne duše. Zato se mnogi odločajo za sodobnemu ušesu milozvočnejši *um*, ki se zdi v svoji navezi na *raz-um* stvarnejši, obvladljivejši. A mar ni ravno ta izbira lep odraz *duha* časa, težnje po čim hitrejšem razkrivanju skrivnosti, četudi to, kar smo odkrili, morda ni tisto, kar je dejansko zakrito? In mar v tej naglici po razsvetlitvi ne zatemnjujemo ravno tega, kar se dotika našega bistva? Kajti ne gre pozabiti, da je duh tam, kjer je dih, in da brez diha ni ne življenja ne spraševanja po tem, kaj je prav – duh ali um.

To pa so tudi vrata, skozi katera nas v uganke duha povede Marko Uršič, profesor logike in filozofije narave, ki našo pozornost usmeri v nepregledne širjave *kozmosa*. Središčna ost njegovega prispevka je »Zlatolaskina uganke«. Kakor se je namreč Zlatolaski zdelo, da je hiša treh medvedov, kamor je zašla, narejena zanjo, tako tudi ugotovitve sodobne kozmologije dajejo vtis, da je vesolje »natančno naravnano« na razvoj zavestnih bitij: če bi bile namreč fizične konstante v vesolju le kanček drugačne, ne bi bilo prišlo do nastanka zvezd, galaksij in osnovnih delcev, ki veljajo za *sine qua non* življenja.

Ena od predlaganih rešitev uganke je »antropično načelo«, ki pravi, da vesolje mora biti takšno, kot je, saj drugače ne bi bilo nikogar, ki bi se spraševal, zakaj je takšno, kot je. Ta nenavadni predlog je požel nemalo kritik in Uršič dokazuje, da se mora, če se želi ogniti

tavtološkosti, tej lastnega repa lačni kači, osloniti na eno od različic teorije o multiverzumu. Toda ideja multiverzuma je sprejemljiva le, če predpostavimo, da ti številni univerzumi *dejansko* obstajajo in niso le hipotetične možnosti. To nas privede do nadaljnega problema: *kje* naj bi se nahajali, in nadalje, ali je to vprašanje sploh *znanstveno preverljivo*? Če namreč ni, ni jasno, kaj bi lahko to baročno teorijo ubranilo pred rezom Ockhamove britve.

Drugi vidnejši odgovor na Zlatolaskino uganko je, da je natančna naravnost posledica »inteligentnega načrta«: univerzum je takšen, kot je, ker ga je takšnega izdelal inteligentni Stvarnik. Kljub elegantnosti je temeljna hiba tega predloga ta, da ve *vnaprej*, kaj mora dokazati, in svoje argumente izpeljuje *za nazaj*, kar pomeni, da je najprej apologija in šele nato teorija.

Kaj nam torej preostane? Upanje, da bo znanost nekoč odkrila »popolno teorijo«, ki bo pojasnila vsa fizikalna dejstva? Uršič meni, da obstaja še »tretja pot«, ki sicer predpostavlja, da ima kozmos smoter, a ta ni *zunaj*-, temveč *znotraj*sveten. Uršič, ki svojo držo imenuje evolucijski panteizem, se tako uvršča v bogato tradicijo platonizma, stoicizma, spinozizma in kozmološkega panteizma, po kateri je smisel v kozmosu, ne *izven* njega. A če sta duh in snov le dva odraza iste realnosti, zakaj se zdi, da avtor daje primat prvemu? In kako razumeti trditev, da se v srži kozmosa nahajajo kozmični zakoni? So ti v domeni duha ali snovi – ali pač tista »substancia«, katere vidika sta?

Iz teh metafizičnih refleksij nas zbeza Olga Markič, profesorica filozofije duha in analitične filozofije, ki nas popelje v svet človeške duševnosti in možganov. Izhodišče njenega prispevka je nastanek mehanicistične paradigme, korenitega miselnega preobrata, po katerem sta svet in človeško telo le še en mehanizem, ki ga je moč razložiti s fizikalnimi sredstvi. Snovna narava je kot ogromna ura in naloga znanstvenikov je, da za raznoterostjo pojavov odkrijejo mehanizme, ki jo upravljajo. Edina izjema v tem velikanskem koleslju naj bi bil človekov nesnovni duh, ki naj bi bil za fizikalistične pristope hermetično zaprt.

Markičeva meni, da je dualistična shema, katere avtor je bil slavni Descartes, postavila okvir za nadaljnje razprave o odnosu med duhom in telesom. Njegovi dediči so jo namreč skušali bodisi *učvrstiti* – pokazati, da sta duh in telo res različna – ali *preseči* – pokazati, da sta duh in telo povezana, celo istovetna. V sodobni fizikalistični filozofiji duha to pomeni, da so duševna stanja zgolj in samo možganska stanja. A kako misliti to neintuitivno istost? Eden od predlogov je bil, da je odnos med duhom in možgani podoben odnosu med programsko in strojno opremo pri digitalnem računalniku. Ta zamisel je raziskovalce spodbudila k iskanju ustreznih računalniških modelov za duševne procese. Ko se je izkazalo, da so takšni pristopi marsikdaj preokorni, so jih skušali nadomestiti ali nadgraditi z »nevronskimi mrežami«, ki so omogočale večplastno obdelovanje informacij.

V zadnjih dvajsetih letih so začeli računalniške pristope izpodrivati nevrološki. Z razvojem slikovnih tehnik so znanstveniki dobili neposreden vpogled v delovanje možganov in s tem boljše poznavanje nevroloških korelatov duševnosti. Nevrološke raziskave dajejo večji poudarek tudi ne-razumskim vidikom duševnosti (čustvom itd.), ki so nepogrešljivi pri človekovem manevriranju v svetu. A Markičeva izpostavi, da so te raziskave v navezi s filozofsko refleksijo načele tudi vprašanje, ali je kognicijo upravičeno dojemati le kot nekaj »v glavi« ali bi jo bilo bolje razumeti širše, kot utelešeni pojav, ki je vpet v širše materialno-kulturne pogoje. Lahko morda ta *možnost* preseže Descartesovo dediščino?

Na tej točki Markičeva poda plamenico Andreju Uletu, profesorju za epistemologijo in filozofijo znanosti, s katerim zavijemo v temnejše prostore graščine duha. Za Uleta je zavestni duh »*detektor*« *postajanja*, tj. nenehnega prehoda iz polja *možnosti* v polje *dejanskosti*. Zavest namreč človeku ne omogoča le pozornosti na to, kar je, temveč tudi na to, kar bi lahko bilo, pri čemer ta lahko-bi-bilo ni prazen umislek, temveč korenini v realnosti. A to zahteva, da je zavestni duh *vpet* v svoje okolje, v katerem prepozna tiste možnosti, ki so za njegov obstoj bistvene.

Ule ob tem izpostavi probleme, ki pestijo vprašanje zavesti, saj se pod skupno oznako skrivata dve različni razumevanji: po prvem je zavest živčno-informacijski proces, tok zaznav in občutij (*procesualni* vidik), po drugem pa pojav, ki je pomembno določen z zunanjimi (jezikovnimi, kulturnimi) dejavniki (*nepocesualni* vidik). Toda ta dvojnost ni nespravljiva, saj se oba vidika združita v ideji o *izkustveni perspektivi*. Izkustvena perspektiva, v filozofskem žargonu imenovana »kako-je-bití«, pomeni, da vsako bitje zavzema posebno doživljajsko držo do »sveta«. Ta drža naj bi bila pri človeku posledica prirojenih nagnjenj, da se po čustveno-afektivni poti razmejimo od ne-nas, in je v srži predjezikovna, predpojmovna in nezvedljiva na tretjeosebne razlage.

Toda Ule gre še korak naprej in postavi drzno tezo, da je perspektivičnost ena od temeljnih razsežnosti realnosti: zmožnost privzeti izkustveno perspektivo naj bi bila inherentna naravi kot taki, kar Uleta približa panpsihizmu, po katerem je (proto)zavest prisotna v vseh »delih« kozmosa. Poleg tega je zavest kot detektor prepoznavanja možnosti po svoji strukturi podobna kvantnim procesom, zato se poraja vprašanje, ali prve ne bi mogli pojasniti z drugimi. Ule je previden: zavest nemara lahko *osvetlimo* s spoznanji iz kvantne mehanike, ne moremo pa je *vpotegniti* vanjo.

Tako je videti, da smo po tej burni duha iščoči odisejadi pristali na začetku, pred temnim obličjem nepredirne skrivnosti. Če kaj, nas je naša epopeja po makro-, mezo- in mikro-svetovju navdala z občutkom, da vsaka iskra izgine v gostejši temi. Mar naj se zato odpovemo vsakršnemu nadaljnjemu premisleku? Nikakor. Čeprav filozofija, ta prastara varuhinja večnih vprašanj, vselej opozarja, da vsak sij spremljajo sence, lahko – ne, *moramo!* – z nesmrtnim Konfucijem skleniti: »Bolje je prižgati majhno svetilko kot preklinjati (véliko) temo.«